

In memoriam Jürgen Moltmann (1926–2024)

ANTJE JACKELÉN

I den välsignade åldern av 98 år har en av 1900-talets mest välkända tyska teologer gått ur tiden: Jürgen Moltmann dog den 3 juni 2024. Ända upp i hög ålder engagerade han sig teologiskt i världens händelser. Även när tal-förmågan blev lidande, fortsatte tankeverksamhet och kommunikation. I december 2019 föreläste han i Genève om Sanningens Ande, ”The Spirit of Truth”, i samband med att Kyrkornas världsråd publicerade hans bok *Hope in These Troubled Times*.¹ Med sitt stora genombrott, boken *Theologie der Hoffnung*,² hade Moltmann satt en hoppets prägel på teologin. Den utvecklade en verkningskraft som nådde långt utöver Tyskland och Europa. Tjugo hedersdoktorat skvallrar om denna teologs räckvidd och berömmelse över tid och rum.³

Moltmann växte upp i en tämligen sekulär familj. Som sjuuttonåring var han med om de intensiva bombningarna av hemstaden Hamburg som ledde till eldstormen som under en enda natt krävde omkring 30 000 människoliv och förstörde stora delar av staden.⁴ Han hade då avdelats till att

1. ”Moltmann Reflects on Spirit of Truth in a Post-Truth Era”, *World Council of Churches*, 2 december 2019, <https://www.oikoumene.org/news/moltmann-reflects-on-spirit-of-truth-in-a-post-truth-era>. Se även Jürgen Moltmann, *Hope in These Troubled Times*, Genève 2019.

2. Jürgen Moltmann, *Theologie der Hoffnung: Untersuchungen zur Begründung und zu den Konsequenzen einer christlichen Eschatologie*, München 1964.

3. ”Die Theologie der Hoffnung: Warum Glauben und Handeln stets zusammengehören”, *Newsletter Uni Tübingen aktuell* 3/2024, <https://uni-tuebingen.de/universitaet/aktuelles-und-publikationen/newsletter-uni-tuebingen-aktuell/2024/3/leute/2/>, besökt 2024-11-01.

4. ”Die Bomben, ihre Deutung und ihre Folgen bis heute”, *Universität Hamburg Newsroom*, 24 juli 2023, <https://www.uni-hamburg.de/newsroom/im-fokus/2023/0724-80-jahre-feuersturm-althoff.html>. Den så kallade eldstormen inträffade natten mellan den 27 och 28 juli 1943, då fler än 700 brittiska krigsflygplan bombarderade staden. Detta angrepp var del av en större operation som pågick mellan den 24 juli och 3 augusti 1943 och som sammanlagt kostade mellan 35 000 och 40 000 människor livet.

hjälpa i luftförsvaret. En jämnårig kamrat bredvid honom dödades av en bomb. Moltmann överlevde och hamnade så småningom i brittisk fångenskap. Ur mötet med desperationen över naziregimens och krigets grymhet växte intresset för tro och teologi. Han började sina teologiska studier i krigsfångenskapen och disputerade 1952 i Göttingen. Efter några år som församlingspräst undervisade han först vid Kirchliche Hochschule Wuppertal och sedan vid universitetet i Bonn. Från 1967 och fram till sin emeritering 1994 var han professor i systematisk teologi och socioetik i Tübingen där han förblev bosatt till sin död.

Från 1952 till hennes bortgång 2016 var Moltmann gift med Elisabeth Moltmann-Wendel. Även hon var teolog och räknas i Tyskland som en av den feministiska teologins pionjärer. Såväl hennes hermeneutiska arbete som hennes ekoteologiska ansatser kom att influera även makens arbete.

Genombrottsboken *Theologie der Hoffnung* hänvisar visserligen oftare till Rudolf Bultmann (1884–1976) än till Ernst Bloch (1885–1977) – och betydligt oftare till G.W.F. Hegel (1770–1831) – men står likväl i tydlig relation till denna marxistiska judiska filosofers monumentala verk *Das Prinzip Hoffnung*.⁵ I ett omfattande appendix diskuterar Moltmann relationen mellan Blochs Hoppets princip och sin egen Hoppets teologi. Denna teologi väckte ett nytt intresse för betydelsen av kristen eskatologi för historia och framtid. Den gav inspiration åt politisk teologi och befrielse-teologier. ”I Sydafrika lästes hans teologi med stort intresse när vi kämpade med hopp mot apartheid”, säger Kyrkornas världsråds generalsekreterare, den reformerte teologen Jerry Pillay, i en minnesruna.⁶

Kanske var det Moltmanns reformerta arv som slog igenom i övertygelsen att tro och handling alltid hör ihop och i betoningen av hoppets betydelse här och nu i denna värld. Icke desto mindre kom hans nästa stora verk att bära en titel med en mycket luthersk klang: *Der gekreuzigte Gott*.⁷ Hoppets framåtsträvande kräver också påminnelsen om den korsfäste Kristus. Erfarenhet av och reflektion över lidande är drivkraften i denna bok som tematiserar korset som den lidelsefulla gudens lidande – en uppgörelse med det aristoteliska idealet av gudomlig frihet från lidelse och lidande, apati. Den sista volymen i denna trilogi om centrala teologiska teman kom 1975 och har titeln *Kirche in der Kraft des Geistes*.⁸

5. Ernst Bloch, *Das Prinzip Hoffnung*, Frankfurt 1959.

6. ”Jürgen Moltmann, Theologian of Hope, Dies at 98”, *World Council of Churches*, 6 juni 2024, <https://www.oikoumene.org/news/jurgen-moltmann-theologian-of-hope-dies-at-98>.

7. Jürgen Moltmann, *Der gekreuzigte Gott: Das Kreuz Christi als Grund und Kritik christlicher Theologie*, München 1972.

8. Jürgen Moltmann, *Kirche in der Kraft des Geistes: Ein Beitrag zur messianischen Ekklesiologie*, München 1975.

Denna första publikationsfas följdes av fem band med systematiska bidrag till teologin om Gud, skapelse, kristologi, pneumatologi och eskatologi. De kom ut mellan 1985 och 1995. Den första, *Gott in der Schöpfung*, bygger på hans Gifford Lectures 1984–1985.⁹ Åtskilliga titlar skulle följa. Även om han aldrig blev någon större expert i dialogen mellan naturvetenskap och teologi var frågorna honom inte främmande. *Science and Wisdom* blev den engelska titeln på hans bidrag till denna dialog.¹⁰ Den panenteistiska beskrivningen av relationen mellan Gud och värld som Moltmann bejakade är en fruktbar anknytningspunkt i relationen mellan naturvetenskap och teologi.

Moltmann verkade i en tid då den tyska systematiska teologin präglades av ”stora namn” som Wolfhart Pannenberg (1928–2014), Johann Baptist Metz (1928–2019), Hans Küng (1928–2021) och Eberhard Jüngel (1934–2021). Av dessa kan Moltmann sägas ha haft det bredaste internationella och ekumeniska genomslaget. Där om vittnar den geografiska spridningen av hedersdoktoraten liksom receptionen av hans böcker i vitt skilda sammanhang. Många vänner hade han i Sydkorea, Sydafrika samt Nord- och Sydamerika.¹¹ Från 1960-talet till 1983 var han medlem i Kyrkornas världsråds kommission för Faith & Order.

Själv hade jag förmånen att ha Jürgen Moltmann som en av mina lärare under 1970-talet. Min studentgeneration prickade in en glansperiod för teologin i Tübingen. Många högt ansedda professorer var verksamma i olika ämnen på både den protestantiska och den katolska sidan. Studiemiljön i den vackra staden attraherade teologistuderande i stora skaror. Akademisk bildning och teolog- respektive prästblivande gick hand i hand. Ekumeniska studentgudstjänster kunde förberedas tillsammans med Hans Küng. Professorerna turades om att predika i den söndagliga universitetsgudstjänsten i Stiftskirche. Det gick att engagera sig i en mer samhälls- och politikintresserad studentförening eller en mer bibelstudieorienterad sådan. Jag var inte ensam om att springa mellan bägge. Professorerna Peter Stuhlmacher (f. 1932) och Martin Hengel (1926–2009) väckte entusiasm för bibelforskningens värld. Kyrkohistorikern Heiko Oberman (1930–2001) levandegjorde Luther som mannen mellan Gud och djävulen.¹² Den absolut största föreläsningssalen fylldes varje vecka till bristningsgränsen av studenter från alla fakulteter som ville höra systematikern Eberhard Jüngel föreläsa om kärlek.

9. Jürgen Moltmann, *Gott in der Schöpfung: Ökologische Schöpfungslehre*, München 1985.

10. Jürgen Moltmann, *Science and Wisdom*, London 2003.

11. Jürgen Moltmann, *Ohne Macht mächtig: Predigten*, München 1981, är tillägnad ”Vännerna i Korea i gemensamt hopp”. En del andra böcker är dedikerade till lärosäten i olika länder som förlänat honom hedersdoktorat.

12. Se Heiko Oberman, *Luther: Mensch zwischen Gott und Teufel*, Berlin 1982.

Trots denna rikt blomstrande miljö framstod särskilt systematisk teologi som ganska exklusivt *Made in Germany*. Kunskaper i latin, hebreiska och grekiska var långt mer efterfrågade än förmågan att uttrycka sig på engelska. Tillgången på tyskspråkig teologisk litteratur var överväldigande. Det var inte bara internationaliseringen som ännu gick på sparlåga. Det saknades också ifrågasättanden om varför i princip allt som hördes och lästes kom från manliga professorer och författare. Tanken att all teologi är kontextuell hade inte slagit igenom. Befrielse-teologier noterades mest som fenomen i periferin av Teologin med stort t.

Ändå vågar jag säga att jag bevittnade något av en brytningstid i Moltmanns teologiska arbete. Han hade associerats med en teologi som yttrar sig i kyrko- och samhällsansvar till den grad att han uppfattades av somliga ganska ensidigt som en företrädare för politisk teologi. Men i mitten av 1970-talet hade det hänt någonting: Han höll en serie avancerade seminarier om den mystiska erfarenhetens teologi. Jag deltog och stiftade den vägen allvarlig bekantskap med Dag Hammarskjölds (1905–1961) *Vägmärken*.¹³ Moltmann insisterade på att vi inte bara skulle läsa och diskutera klassiska och mindre klassiska mystikers texter, utan vi skulle också öppna oss för praktisk erfarenhet. Därför ingick i seminariet möjligheten att tillbringa en helg i ett benediktinkloster. Vi kunde delta såväl i sittande meditationer som, liggandes på filtar, i fysiska avslappningsövningar. Vid ett sådant tillfälle hamnade jag på samma filt som professorn. Jag har alltså aldrig legat under samma (teologiska) täcke som Moltmann, men jag har funnit mig ligga på samma filt som han. Denna filt går att beskriva, för det första som övertygelsen att teologi har en central betydelse inte bara i och för kyrkan utan också för att förstå världen och vara delaktig och bidra i samhällsutvecklingen och, för det andra, som insikten att tro (både som intellektuell reflektion och som *praxis pietatis*) och engagemang i det offentliga rummet (i form av utövat samhällsansvar eller politiskt arbete) hör ihop. Det eskatologiska hoppet accepterar inte passiv liknöjdhet, fatalism eller ett rum för tro vid sidan om världen.

Det blev tydligt att teologi har med hela livet att göra, individuellt, gemensamt och samhällspolitiskt. Beskrivningar och analyser skulle vara noggranna och exakta. Den konstruktiva utvecklingen som bygger på analysen blev en del av det vetenskapliga arbetet, inte något som motsäger det. Studierna gällde innehållet i trosbekännelsen, inte bara det som människor säger sig uppleva när de kommer i kontakt med den.

Vi studenter som drogs till den systematiska teologin kunde inte låta bli att jämföra Moltmann och Jüngel. Den senare begeistrade genom sin

13. Dag Hammarskjöld, *Vägmärken*, Stockholm 1963.

noggrannhet och skönhet i språket. Jüngels ständiga skärpa som också kunde slå om i arrogans fascinerade. Moltmann upplevdes som mera tillgänglig och spontan, med – som det kunde uttryckas – ett ibland lite väl litet avstånd mellan tanken och den skrivande handen. Med dessa båda lärare upplevde nog många av oss att vi levde och studerade i de bästa av de teologiska världarna, så som vi kände till dem då.

Moltmann besökte Sverige flera gånger. Särskilt uppskattad var han i Svenska Missionsförbundet (numera Ekumeniakyrkan).¹⁴ Det reformerata arvet var en given anknytningspunkt och ömsesidig vänskap uppstod. Den förståelse av församling som Moltmann har utvecklat rimmar på flera punkter bättre med en kongregationalistisk än en folkkyrklig församlings-syn.¹⁵ Det hindrade dock inte receptionen av Moltmanns teologi även i Svenska kyrkan. När hans eskatologi *Das Kommen Gottes* kom ut i svensk översättning diskuterades den i seminarier och fortbildningar.¹⁶

Boken presenterar ett eskatologiskt koncept som medvetet tar fasta på dynamiken mellan *redan nu* och *ännu inte*. Moltmann offerar varken jorden för himlens skull eller himlen för jordens skull; han stannar inte vid en individcentrerad eskatologi och löser heller inte upp det individuella i ett universalhistoriskt koncept. Historien blir till en plats för kamp och hopp. Samhällskritik och ansvar för världen, mystik och etik, andlighet och kroppslighet – den eskatologiska dynamiken gör sambandet mellan dessa krafter tydligt.¹⁷ Det finns påtagliga styrkor i denna modell. Samtidigt avslöjar det han skriver om tid och evighet också Moltmanns associativa och något eklektiska metod. Han tar fritt upp element från olika tänkare och traditioner. Thomas av Aquinos (ca 1225–1274) *aevum*, judisk sabbatstradition och *zimzum*, grekisk filosofi, processteologi och ortodox teologi samsas med varandra. Många pärlor glänser, men det blir inte självklart ett halsband av dem.¹⁸ Samtidigt går det inte att komma ifrån att vibrerande ostämmigheter också skapar resonans hos andra tänkare. Det gjorde de åtminstone hos mig.

En synnerligen rå, grå och dimmig novemberdag var Jürgen Moltmann inbjuden av Växjö stift för att tala om *Den Gud som kommer*. Han tyckte att det var svårt att få ihop eskatologins skinande ljus med detta mörker. Att tala om eskatologi i sydsvensk november, det ville han helst inte göra om.

14. Jämför Runar Eldebo (red.), *Moltmann och hoppets teologi*, Stockholm 1978.

15. Se till exempel den kritiska observationen i Moltmann, *Ohne Macht mächtig*, 166: "An die Stelle der Gemeinde Christi im Volk trat die kirchliche Institution zur religiösen Betreuung des Volkes."

16. Jürgen Moltmann, *Den Gud som kommer: Kristen eskatologi*, Stockholm 1997. Se Jürgen Moltmann, *Das Kommen Gottes: Christliche Eschatologie*, Gütersloh 1995.

17. Antje Jackelén, *Tidsinställningar: Tiden i naturvetenskap och teologi*, Lund 2000, 189–190.

18. Antje Jackelén, *Zeit und Ewigkeit: Die Frage der Zeit in Kirche, Naturwissenschaft und Theologie*, Neukirchen-Vluyn 2002, 304.

Ändå tummade han aldrig på hoppets kraft.¹⁹ ”Uppstånden in i det eviga livet: Om döendet och uppvaknandet av en levande själ” – så ljud titeln på en av hans sista publikationer.²⁰ Efter allt att döma bar hoppets kraft också vid jordelivets slut. Och genom sina böcker kan han komma att bli en uppskattad lärare även för kommande generationer av teologer. ▲

19. Se till exempel Jürgen Moltmann, *In the End – the Beginning: The Life of Hope*, Minneapolis, MN 2004.

20. Jürgen Moltmann, *Auferstanden in das ewige Leben: Über das Sterben und Erwachen einer lebendigen Seele*, Gütersloh 2020.